

Presenting a Model for Improving Civic Culture with Emphasis on the Role of Mosques in South Khorasan Province

Reza Sharifi¹

Abdolrahim Rahimi²

Mohammadreza Karimi³

Received: 05/07/2025

Accepted: 16/12/2025

Introduction

Civic culture, as a fundamental component of sustainable urban and social development, plays a crucial role in shaping responsible, law-abiding, and participatory behaviors among citizens (Gholamzadeh-Fard, 2021). In Islamic societies, religious and social institutions—particularly mosques—possess substantial capacity to promote civic values and norms due to their spiritual, educational, and social functions (Delzende et al., 2014). Mosques are not only places of worship but also influential spaces for strengthening social cohesion, providing informal education, and enhancing the quality of the urban environment (Zarei, 2016). Despite the recognized importance of civic culture in urban management and development, challenges such as declining social participation, a weakening sense of belonging, and diminished civic responsibility have intensified the need to reassess the role of local institutions (Haji-Esmaeili & Khalilian, 2011). In this context, mosques, as deeply rooted institutions within local communities, can play a constructive role in civic education, the reinforcement of law-abiding behavior, and the promotion of social norms (Timornezhad et al., 2016; Hosseini Karim-Abad et al., 2016). However, existing studies indicate that relatively few investigations have systematically examined the role of mosques in improving civic

1. PhD student in Cultural Management, Islamic Azad University, South Tehran Branch, Tehran, Iran. Email: r.sharifi1001@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-0369-8638>

2. Assistant Professor, Department of Cultural Management, Islamic Azad University, South Tehran Branch, Tehran, Iran (Corresponding Author). Email: a_rahimi@azad.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-7861-8634>

3. Assistant Professor, Department of Public Administration and Media, Islamic Azad University, South Tehran Branch, Tehran, Iran. Email: mr_karimi@azad.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0003-2560-070X>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

culture (Akbari & Ghasemi, 2023). The main research question guiding this study is:

- Through which components and functions can mosques contribute to the enhancement of civic culture?

Accordingly, the purpose of this research is to identify and analyze these components and to propose a conceptual model for improving civic culture, with an emphasis on the role of mosques in South Khorasan Province. Such a model may serve as a foundation for cultural and social policymaking at the local level.

Methodology

The present study is applied in purpose and qualitative in nature, employing a systematic literature review approach. Research data were collected from both domestic and international scholarly sources, including peer-reviewed journal articles and academic theses. The literature search was conducted using keywords related to civic culture, mosques, social participation, and civic education, covering the period from 2015 to 2024. To enhance the rigor and validity of the findings, the selection of relevant studies was guided by predefined inclusion and exclusion criteria and implemented through four stages of screening and refinement. Of the 123 studies initially identified, 24 sources met the eligibility criteria and were ultimately selected for final analysis. Data analysis was carried out using qualitative content analysis, in which concepts were systematically coded at multiple levels, leading to the extraction of main and subordinate components. This methodological framework enabled the identification of conceptual patterns, comparison of scholarly perspectives, and synthesis of findings toward the development of a proposed conceptual model.

Findings

The findings of the study indicate that mosques in South Khorasan Province possess substantial potential as well as existing capacities for enhancing civic culture. This role is not confined solely to religious and ritual functions; rather, it extends across social, educational, physical (spatial), and economic dimensions. The high density of mosques in the province, together with their historical and cultural background, provides a favorable context for mosques to play an active role in the everyday lives of citizens.

Based on the qualitative content analysis of the selected studies, the key components influencing the improvement of civic culture were identified across five main dimensions: human relations, communicative capacities of mosques, architectural and physical status, the concept of placemaking, and civic education. Within the dimension of human relations, mosques foster connections between

individuals and God, the self, and others, thereby promoting adherence to social norms, social responsibility, and behaviors grounded in religious ethics. Interactions between imams and worshippers, group interactions, and collective activities emerge as some of the most important mechanisms for strengthening social capital within mosque spaces.

With regard to communicative capacities, mosques function as local social networks that contribute to social cohesion and increased civic participation through the organization of cultural, social, and supportive activities. The findings also reveal that the architecture and spatial positioning of mosques, particularly within the urban and rural contexts of South Khorasan, play a significant role in identity formation, strengthening a sense of place attachment, and enhancing the quality of the urban environment. The concept of mosque-based placemaking, achieved through the integration of physical, social, perceptual, and cultural components, transforms mosques from purely ritual spaces into dynamic venues for social and cultural interaction.

Finally, the findings demonstrate that mosques, as centers of informal education, play a vital role in teaching civic rights and responsibilities, promoting law-abiding behavior, enhancing social awareness, and contributing to economic empowerment and psychological well-being, particularly during times of crisis.

Conclusion

The findings of this study indicate that mosques in South Khorasan Province, due to their spiritual significance, extensive social networks, and cultural influence, have the potential to serve as strategic institutions for promoting civic culture. The conceptual model developed here shows that integrating the religious, social, educational, and physical functions of mosques can enhance social cohesion, strengthen social capital, and improve quality of life in both urban and rural communities. The discussion suggests that when mosques extend beyond their traditional roles and actively engage in local cultural, educational, and social programs, they can help address challenges such as declining social participation, weakened sense of belonging, youth migration, and broader social issues. Attention to indigenous mosque architecture, social placemaking, and the development of managerial capacities is essential to realize these expanded functions. Practically, the study provides guidance for cultural policymakers, urban planners, and mosque administrators. By designing mosque-based civic education initiatives and fostering collaboration among local institutions, sustainable cultural and social development can be promoted. Future research is recommended to adopt field-based, quantitative,

or mixed-method approaches, as well as comparative studies, to validate the proposed model and assess its applicability in other regions of the country.

Keywords: Civic culture; Mosques; Social Participation; South Khorasan Province.

References

- Aghalmand Azarian, S., Saghafi Asl, A., Abdollahzadeh, A., & Satarzadeh, D. (2022). Explaining the role of placemaking in revitalizing social relations in contemporary urban neighborhoods (case study: selected neighborhoods of Tabriz). *Urban Social Geography*, 9(1), 97–117. <https://doi.org/10.22103/JUSG.2022.2063> [In Persian]
- Akbari, J., & Ghasemi, F. (2023). The role of mosques in shaping neighborhood identity and urban space. *Urban and Regional Sustainable Development Studies*, 4(1), 19–29. <http://noo.rs/9IArW> [In Persian]
- Alkouatli, J., & Vadeboncoeur, C. A. (2018). Potential reproduction and renewal in a weekend mosque school in Canada: Educators' perspectives of learning and development. *Learning, Culture and Social Interaction*, 19, 29–39. <https://doi.org/10.1016/j.lcsi.2018.04.012>
- Allahham, A. (2019). Metamorphosis of mosque semiotics: From sacred to secular power metaphors—the case of state mosques. *Archnet-IJAR*, 13(1), 204–217. <https://doi.org/10.1108/ARCH-11-2018-0001>
- Becker, E. (2016). Tour-guiding as a pious place-making practice: The case of the Şehitlik Mosque, Berlin. *Annals of Tourism Research*, 73, 81–90. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2018.09.009>
- Burde, D., Middleton, J. A., & Wahl, R. (2018). Islamic studies as early childhood education in countries affected by conflict: The role of mosque schools in remote Afghan villages. *International Journal of Educational Development*, 41, 29–39. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2014.10.005>
- Delzende, A., Zolfagharzadeh, H., & Jabbari, S. (2014). Redefining the mosque and its role in centralizing social interactions in the Islamic city. In *Proceedings of the First National Conference on Urban Planning, Urban Management, and Sustainable Development* (pp. 1–12). Tehran, Iran: Iranian Association of New Architectural Spaces. <https://civilica.com/doc/361023/> [In Persian]
- Egidiasafitri, E., Kuswana, D., & Yuliani, Y. (2018). Pengelolaan masjid berbasis kampus dalam meningkatkan pemberdayaan masyarakat. *Tadbir: Jurnal Manajemen Dakwah*, 3(4), 311–328. <https://doi.org/10.15575/tadbir.v3i4.1213>
- Endah, T. W. (2022). Optimalisasi peran masjid sebagai pusat pendidikan nonformal dalam perkembangan umat Muslim. *Qulubana: Jurnal Manajemen Dakwah*, 3(1), 62–73. <https://doi.org/10.54396/qlb.v3i1.413>
- Ezwani, A. M. Z., & Ismail, I. (2016). Cultural heritage tourism: Kapitan Keling Mosque as a focal point and symbolic identity for Indian Muslims in Penang. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 222, 528–538. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.05.211>
- Farrokhi, M. (2024). Governmental approaches to mosque policymaking in the Islamic Republic of Iran. *Strategic Studies of Culture*, (16), 199–238. <https://doi.org/10.22083/scsj.2024.474371.1205> [In Persian]
- Ganji, M., Niazi, M., & Asgari Kaviri, E. (2014). An analysis of civic culture with an emphasis on civic education. *Quarterly Journal of Urban Sociology Studies*, 4(12), 75–100. <https://sid.ir/paper/210438/fa> [In Persian]

- Ghasemi, K., Hamzenezjad, M., & Meshkini, A. (2019). The livability of Iranian and Islamic cities considering the nature of traditional land uses in the town and the rules of their settlement. *Habitat International*, 90, 102006. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2019.102006>
- Gheysizadeh, Y. (2017). Civic education and the necessity of citizen training. In *Proceedings of the Second National Conference on Law, Theology, and Political Science* (pp. 22–36). Shiraz, Iran: Modern Iranian Education Development Center (METANA). <https://civilica.com/doc/633957/> [In Persian]
- Gholamzadeh Fard, M. (2021). Examining the role and status of civic culture in the development of urban management. *Quarterly Journal of Management Sciences Research*, 3(8), 122–134. <https://civilica.com/doc/1500926/> [In Persian]
- Hairuddin, M. A., Muhammad, W. S., & Burhan, I. (2021). Validating a model of organizational citizenship behavior from an Islamic perspective for Indonesian Islamic higher education institutions: A structural equation modeling approach. *IIUM Journal of Educational Studies*, 9(2), 64–88. <https://doi.org/10.31436/ijes.v9i2.317>
- Haji Esmaili, M., & Khalilian, S. (2011). The role of civic participation in improving urban management and public satisfaction. In *Proceedings of the First National Conference on the Ideal City of Iran* (pp. 32–42). Noor, Iran: Islamic Azad University, Noor Branch. <https://civilica.com/doc/160047/> [In Persian]
- Handoko, T. H. (2009). *Manajemen*. BPFE-Yogyakarta.
- Harahap, S. (2018). Konflik etnis dan agama di Indonesia. *Jurnal Ilmiah Sosiologi Agama (JISA)*, 1(2), 1. <https://doi.org/10.30829/jisa.v1i2.5096>
- Hasan, I., & Sulaeman, A. (2019). Social empowerment based on mosque. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 349, 656–659. <https://doi.org/10.2991/iccd-19.2019.173>
- Hasibuan, M. S. P. (2011). *Manajemen: Dasar, pengertian dan masalah*. Bumi Aksara. <https://perpustakaan.binadarma.ac.id/opac/detail-opac?id=2533>
- Hassani Karimabad, A., Sadeghi Shadluy Sofli, S., & Shamsaddini, M. (2016). The role of civic education in culture-building and urban development in the metropolitan area of Urmia. In *Proceedings of the First International Conference on the Integration of Management and Economics in Urban Development* (pp. 598–608). Tabriz, Iran: Osveh University, in cooperation with Atatürk University of Turkey. <https://civilica.com/doc/563326/> [In Persian]
- Hatu, R. A. (2010). Pemberdayaan dan pendampingan sosial dalam masyarakat (suatu kajian teoretis). *Inovasi*, 7(4), 240–254. <https://ejurnal.ung.ac.id/index.php/JIN/article/view/762>
- Isik, Z., & Hasan, S. (2021). The evaluation strategy of buildings based on the objectives of the UK building research. *Materials Today: Proceedings*, xx, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2021.01.881>
- Kasaeirad, M., Zeynab, A., & Mahni, O. (2015). Examining strategies for expanding civic education based on existing contexts. In *Proceedings of the International Conference on Architecture, Urban Planning, Civil Engineering, Art, and*

- Environment: Future horizons, looking to the past* (pp. 25–38). Permanent Secretariat of the Conference. <https://civilica.com/doc/607922/> [In Persian]
- Kavousi, E., & Nayebi, M. (2018). Strategies for promoting citizens' rights. *Scientific-Research Quarterly of Administrative Law*, 2(7), 89–111. <http://qjal.smtc.ac.ir/article-1-64-fa.html> [In Persian]
- Kholid, H., Elyza, G. W., Farhan, M., & Aditya, F. (2021). The mapping of mosque community to improve mosque engagement in the community. *ABDIMAS: Jurnal Pengabdian Masyarakat*, 4(2), 788–800. <https://doi.org/10.35568/ABDIMAS.V4I2.1344>
- Mehrbanifar, H. (2024). Mosque and human communication: A study of the communicative capacities of the mosque in the social thought of contemporary Muslim thinkers. *Cultural–Communication Studies*, 25(68), 9–35. <https://doi.org/10.22083/jccs.2024.471529.3913> [In Persian]
- Miharja, S., Rahman, A., & Mujib, A. (2018). Management and facilities for organizing worship guidance at the madrasa mosque in West Java. *Ilmu Dakwah: Academic Journal for Homiletic Studies*, 12(34), 275–293. <https://doi.org/10.15575/idajhs.v12i1.6175>
- Muh, M. (2022). The role of the mosque in establishing peace in communities affected by disasters (Case study of mosques in Palu City). *Al-Risalah: Forum Kajian Hukum dan Sosial Kemasyarakatan*, 13(2), 389–407. <https://doi.org/10.34005/alrisalah.v13i2.1914>
- Munir, M., & Zakiyah, E. (2017). Manajemen perubahan lembaga pendidikan Islam di era globalisasi. *J-MPI (Jurnal Manajemen Pendidikan Islam)*, 2(2), 114–127. <https://doi.org/10.18860/jmpi.v2i2.5475>
- Nizar, M., Dzikrulloh, D., Qosim, N., Ansori, A., & Riduwan, R. (2020). Mosque-based economic empowerment model to overcome poverty in Indonesia. *Proceedings of the 1st Conference on Islamic Finance and Technology*, 1(1), 1–10. <https://doi.org/10.4108/EAI.21-9-2019.2293968>
- Pribadi, Y. (2015). Partisipasi aktif intelektual muda Muslim dalam membangun masyarakat. *Lembaran Masyarakat: Jurnal Pengembangan Masyarakat Islam*, 1(1), 1–24. <https://www.neliti.com/publications/282521/partisipasi-aktif-intelektual-muda-muslim-dalam-membangun-masyarakat#cite>
- Rachman, F. (2015). Manajemen organisasi dan pengorganisasian dalam perspektif Al-Qur'an dan Hadith. *Ulumuna: Jurnal Studi Keislaman*, 1(2), 291–323. <https://ejournal.kopertais4.or.id/madura/index.php/ulumuna/article/view/1628>
- Ramdane, T., & Souad, M. (2017). Towards a new approach in the teaching of the Holy Qur'an. *International Journal of Humanities and Social Science*, 7(10), 143–152. <http://irep.iium.edu.my/id/eprint/60366>
- Ridwanullah, A. I., & Herdiana, D. (2018). Optimalisasi pemberdayaan masyarakat berbasis masjid. *Ilmu Dakwah: Academic Journal for Homiletic Studies*, 12(1), 82–98. <https://doi.org/10.15575/idajhs.v12i1.2396>
- Rifa'i, B. A., & Fakhruroji, M. (2005). *Manajemen masjid: Mengoptimalkan fungsi sosial-ekonomi masjid*. Benang Merah Press.

- Rifai, M. (2020). Masjid sebagai pusat pendidikan agama Islam. *Educreative: Jurnal Pendidikan Kreativitas Anak*, 5(3), 425–440. <https://doi.org/10.37530/edu.v5i3.128>
- Rizki, I. S., & Zulaikha. (2022). The role of mosques in community economic recovery during the COVID-19 pandemic. *Jurnal Ekonomi dan Bisnis Airlangga*, 32(1), 54–69. <https://doi.org/10.20473/jeba.v32i12022.54-69>
- Sholihah, H., & Zaenurrosyid, A. (2021). Islamic philanthropy development model based on management of waqf treasure improvement on the mosques of the northern seaboard of Java. In *Proceedings of the 2nd Southeast Asian Academic Forum on Sustainable Development (SEA-AFSID 2018) (Vol. 168, pp. 63–70)*. <https://doi.org/10.2991/aebmr.k.210305.012>
- Suhaimi, F. M., Ab Rahman, A., & Marican, S. (2014). The role of share waqf in the socio-economic development of the Muslim community: The Malaysian experience. *Humanomics*, 30(3), 227–254. <https://doi.org/10.1108/H-12-20120025>
- Suherman, E. (2012). *Manajemen masjid: Kiat sukses meningkatkan kualitas SDM melalui optimalisasi kegiatan umat berbasis pendidikan berkualitas unggul*. Alfabeta. <https://elibrary.bsi.ac.id/readbook/202948/manajemen-masjid-kiat-sukses-meningkatkan-kualitas-sdm-melalui-optimalisasi-kegiatan-umat-berbasis-pendidikan-berkualitas-unggul> [In Persian]
- Teymournnejad, K., Youzbashi, A., & Ebrahimi, M. (2015). Factors influencing civic education with an emphasis on urban sustainable development: A case study of Zanjan Municipality). *Quarterly Journal of Urban Economics and Management*, 5(3), 79–95. <http://iueam.ir/article-1-741-fa.html> [In Persian]
- Zarei, E., Khajehfard, Z., Salehi, B., & Mahmoudi, S. (2016). Examining the role of mosques in culture-building and improving the quality of the urban environment: A case study of the Grand Mosque of Lar). In *Proceedings of the Annual Scientific–Professional Conference on Civil Engineering, Architecture, Urban Planning, and Geographical Sciences in Ancient and Contemporary Iran* (pp. 34–51). Tehran, Iran: Faraz Andishan Danesh International Institute. <https://civilica.com/doc/521201/> [In Persian]
- Zoellner, L. A., Bentley, J. A., Feeny, N. C., Klein, A. B., Dolezal, M. L., Angula, D. A., & Egeh, M. H. (2021). Reaching the unreached: Bridging Islam and science to treat the mental wounds of war. *Frontiers in Psychiatry*, 12, 599293. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.599293>

مقاله‌ی علمی - پژوهشی

ارائه‌ی الگوی بهبود فرهنگ شهروندی با تأکید بر نقش مساجد در استان خراسان جنوبی

رضا شریفی^۱ عبدالرحیم رحیمی^۲ محمدرضا کریمی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۵

مشاهده‌ی مقاله‌ی منتشر شده: دوره‌ی ۲۰، شماره‌ی ۲

http://www.farhangekhorasan.ir/article_236325.html

چکیده

فرهنگ شهروندی، به‌مثابه مجموعه‌ای از ارزش‌ها، رفتارها و هنجارهایی که در تعاملات اجتماعی و زندگی روزمره افراد در جامعه شکل می‌گیرد، نقش بسزایی در توسعه‌ی پایدار و همبستگی اجتماعی ایفا می‌کند. در این راستا، نهادهای اجتماعی و فرهنگی، به‌ویژه مساجد، می‌توانند تأثیر قابل توجهی بر شکل‌گیری و تقویت فرهنگ شهروندی داشته باشند. استان خراسان جنوبی با تاریخ غنی و تنوع فرهنگی، به‌ویژه در زمینه فعالیت‌های مذهبی و اجتماعی، بستر مناسبی برای بررسی نقش مساجد در ارتقای فرهنگ شهروندی فراهم می‌آورد. مساجد نه‌تنها به‌عنوان مکان‌های عبادت، بلکه به‌عنوان مراکز آموزشی و اجتماعی می‌توانند به ترویج ارزش‌های اخلاقی، اجتماعی و مشارکت فعال شهروندان کمک کنند. با توجه به اهمیت این نهاد مذهبی، هدف این

۱. دانشجوی دکترای مدیریت فرهنگی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، تهران، ایران
r.sharifi1001@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-0369-8638>

۲. استادیار گروه مدیریت فرهنگی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، تهران، ایران. نویسنده مسؤول
a_rahimi@azad.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-7861-8634>

۳. استادیار گروه مدیریت دولتی و رسانه، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران جنوب، تهران، ایران
mr_karimi@azad.ac.ir

<https://orcid.org/00000032560070x>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

تحقیق شناسایی و تحلیل ابعاد مختلف فرهنگ شهروندی و نقش مساجد در استان خراسان جنوبی در این زمینه است. برای دستیابی به این هدف، از روش مرور سیستماتیک ادبیات (SLR) استفاده شد. در این راستا داده‌ها از طریق بررسی مطالعات پیشین داخلی و خارجی جمع‌آوری و پس از چهار مرحله پالایش، از میان ۱۲۳ مطالعه، ۲۴ پژوهش برای تجزیه و تحلیل اطلاعات انتخاب شد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که مساجد به‌عنوان مراکز ارتباطی و آموزشی می‌توانند نقش کلیدی در ارتقای فرهنگ شهروندی در استان خراسان جنوبی ایفا کنند. ظرفیت‌های ارتباطی مساجد، طراحی و معماری آن‌ها و برنامه‌های آموزشی مرتبط با حقوق و مسئولیت‌های شهروندی، همگی از عوامل مؤثر در تقویت پیوندهای اجتماعی و افزایش آگاهی‌های فرهنگی به شمار می‌آیند. نتیجه‌گیری این تحقیق بیانگر این است که با بهینه‌سازی نقش مساجد به‌عنوان مراکز آموزش غیررسمی و ارتقای مشارکت‌های اجتماعی در این استان می‌توان به بهبود فرهنگ شهروندی و کیفیت زندگی اجتماعی در جوامع مسلمان کمک کرد. این الگو می‌تواند راهکاری مؤثر برای مواجهه با چالش‌های اجتماعی و فرهنگی در جوامع مختلف باشد و به توسعه‌ی پایدار شهری کمک کند.

واژه‌های کلیدی: فرهنگ شهروندی، مساجد، مشارکت اجتماعی، استان خراسان جنوبی.

مقدمه

فرهنگ شهروندی در جایگاه یکی از ارکان اساسی توسعه‌ی پایدار در جوامع اسلامی، به ترویج رفتارهای مثبت و مسئولانه در میان شهروندان کمک می‌کند (Suhaimi et al., 2014: 232); (Rifai., 2020: 84). با توجه به اینکه مساجد به‌عنوان مراکز عبادی و اجتماعی در جوامع اسلامی شناخته می‌شوند، این تحقیق به بررسی چگونگی بهبود فرهنگ شهروندی با تأکید بر نقش مساجد در استان خراسان جنوبی می‌پردازد. مساجد به‌عنوان نهادهای اجتماعی می‌توانند در ارتقای آگاهی‌های اجتماعی، اخلاقی و فرهنگی شهروندان تأثیرگذار باشند و همچون بسترهایی برای ترویج ارزش‌های شهروندی عمل کنند (Ramdane & Souad., 2017: 149-152); (Ridwanullah & Herdiana., 2018: 88). این تحقیق به دنبال شناسایی و تحلیل روش‌هایی

است که می‌توانند به تقویت فرهنگ شهروندی از طریق فعالیت‌های مساجد کمک کنند و در نهایت به بهبود کیفیت زندگی اجتماعی و فرهنگی در جوامع اسلامی منجر شوند.

بر این اساس، تحقیق در زمینه‌ی فرهنگ شهروندی و نقش مساجد از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، زیرا با توجه به چالش‌های اجتماعی و فرهنگی که جوامع امروزی با آن مواجه هستند، نیاز به تقویت فرهنگ شهروندی بیش از پیش احساس می‌شود. در دنیای امروز، مساجد به‌عنوان نهادهای محلی می‌توانند در ایجاد همبستگی اجتماعی و ارتقای مشارکت شهروندان در امور اجتماعی و فرهنگی نقش مؤثری ایفا کنند (Miharja ; Rifa'I & Fakhruroji., 2005: 122; et al., 2018: 281; Allahham., 2019: 2011).

با وجود تحقیقات متعدد در زمینه‌ی فرهنگ شهروندی و نقش نهادهای اجتماعی، کمتر به نقش خاص مساجد در این زمینه پرداخته شده است (Sholihah, H., & Zaenurrosyid., 2021: 66). این تحقیق با تمرکز بر مساجد، به‌عنوان نهادهای محلی و تأثیرگذار، به دنبال پر کردن این شکاف علمی است. نوآوری این تحقیق در ارائه‌ی الگوی بهبود فرهنگ شهروندی با تأکید بر نقش مساجد و شناسایی راهکارهای عملی برای ارتقای این فرهنگ در جامعه است و می‌تواند مدلی عملی برای دیگر جوامع اسلامی نیز باشد و به ترویج فرهنگ شهروندی در سطح وسیع‌تری کمک کند.

در این راستا، استان خراسان جنوبی (محدوده‌ی مورد بررسی در این تحقیق)، با تراکم ۲۶۴۳۳ مسجد به ازای هر ۱۰۰ هزار نفر، نه تنها در صدر کشور از نظر تعداد مساجد قرار دارد، بلکه، با توجه به ساختار فرهنگی ویژه و پراکندگی جغرافیایی، الگوی منحصربه‌فردی از تعامل میان نهادهای مذهبی و اجتماعی ارائه می‌کند. ویژگی‌هایی چون تنوع قومیتی، وابستگی بالای جوامع روستایی به شبکه‌های محلی مساجد و نقش این مراکز در مدیریت بحران‌های اجتماعی (مانند خشک‌سالی و مهاجرت) باعث شده ظرفیت‌های این استان برای توسعه‌ی فرهنگ شهروندی متمایز باشد. برنامه‌های آموزشی و اجتماعی اجراشده در مساجد تاریخی بیرجند، فردوس و طبس، نمونه‌هایی عینی از بومی‌سازی آموزه‌های شهروندی در این منطقه‌اند که در کمتر استان دیگری با این شدت و تداوم دیده می‌شود (اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان جنوبی، ۱۴۰۴).

محققان به اهمیت مدیریت مساجد براساس اصول علمی و توانمندسازی جامعه تأکید می‌کنند. فرایند توانمندسازی جامعه به وضوح به مدیریت مؤثر مساجد وابسته است و این مدیریت در ترویج فرهنگ شهروندی ضروری است. مدیریت عالی مساجد شامل برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی، هدایت و نظارت است تا اهداف از پیش تعیین شده در راستای ارتقای آگاهی و مشارکت اجتماعی با استفاده از منابع انسانی و سایر منابع به تحقق برسد. با این رویکرد، مساجد می‌توانند به‌عنوان مراکز فعال در تقویت فرهنگ شهروندی و ایجاد حس مسئولیت‌پذیری در جامعه عمل کنند (Hasibuan, 2011: 42).

مساجد نه تنها محلی برای انجام فرایض دینی‌اند، بلکه به‌عنوان پایگاهی برای انجام امور فرهنگی و آموزشی نیز به شمار می‌آیند. برخی از مساجد در این استان دارای طراحی و معماری خاصی‌اند که به زیبایی و هویت فرهنگی منطقه افزوده‌اند. این مساجد معمولاً با برگزاری برنامه‌های فرهنگی، مذهبی و اجتماعی، به ارتقای آگاهی‌های عمومی و تقویت پیوندهای اجتماعی کمک می‌کنند. علاوه بر این، مساجد در خراسان جنوبی به‌عنوان مراکز مشاوره و راهنمایی نیز شناخته می‌شوند و می‌توانند در حل مشکلات اجتماعی و فرهنگی جامعه نقش مؤثری ایفا کنند.

سؤال اصلی این تحقیق این است که چگونه می‌توان از ظرفیت‌های مساجد در استان خراسان جنوبی برای بهبود فرهنگ شهروندی در جامعه استفاده کرد؟ و چه الگوهایی می‌توانند در این راستا مؤثر باشند؟ این سؤال به دنبال شناسایی راهکارهای عملی و مؤثر برای ارتقای فرهنگ شهروندی از طریق فعالیت‌ها و برنامه‌های مساجد است. با پاسخ به این سؤال، می‌توان به درک بهتری از نقش مساجد در تقویت فرهنگ شهروندی دست یافت و راهکارهایی برای بهره‌برداری بهتر از این نهادهای اجتماعی ارائه کرد.

پیشینه‌ی پژوهش

پژوهش راجمان^۱ (2015) نشان می‌دهد که برنامه‌ریزی دقیق در مدیریت مساجد به تنهایی کافی نیست و نیاز به فردی است که مسئولیت‌ها را بر عهده بگیرد و وظایف را مشخص کند. این نکته در پژوهش اوتاما و همکاران^۲ (2018) تأکید شده است که رفاه مسجد تنها به زیبایی‌های ظاهری محدود نمی‌شود، بلکه باید با درک عمیق‌تری از نقش و عملکرد مسجد به‌عنوان یک نهاد اجتماعی و فرهنگی اسلامی همراه باشد. مساجد باید به‌عنوان مراکزی برای ترویج فرهنگ شهروندی و ارتقای آگاهی اجتماعی عمل کنند و این امر نیازمند مدیریتی است که توانایی ایجاد تعاملات مؤثر با جامعه را داشته باشد و به تقویت حس مسئولیت‌پذیری و مشارکت در امور اجتماعی کمک کند (Ghasemi et al., 2019: 25).

در مدیریت، حکمرانی خوب نیز برای هدایت مؤثر مسجد ضروری است. هندوکو^۳ (2009) بیان می‌کند که رهبری به معنای کار کردن با افراد برای تعیین و دستیابی به اهداف سازمانی است و این امر به اجرای مؤثر کنترل نیز مرتبط است. در باب مساجد، حکمرانی خوب می‌تواند به تقویت مشارکت جامعه و ارتقای فرهنگ شهروندی کمک کند. هندوکو (2009) به سه دلیل اصلی برای ضرورت مدیریت اشاره می‌کند: برای دستیابی به اهداف؛ برای حفظ تعادل میان اهداف و فعالیت‌های افراد ذی‌نفع در سازمان؛ و برای دستیابی به کارایی و اثربخشی. در زمینه‌ی مدیریت مساجد، توجه به این عناصر می‌تواند به بهبود عملکرد و ارتقای خدمات ارائه‌شده به جامعه کمک کند. با مدیریت مؤثر این عناصر، مساجد می‌توانند به‌عنوان مراکز پویا و مؤثر در ترویج ارزش‌های اسلامی و اجتماعی عمل کنند و به نیازهای جامعه پاسخ دهند (Munir & Zakiyah., 2017: 119).

در زمینه‌ی مدیریت مسجد، سوهیرمن^۴ (2012) وظایف برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی، توانمندسازی منابع انسانی، بسیج، شناسایی، یکپارچه‌سازی و ارزیابی را مطرح می‌کند. این شش عنصر باید به‌طور هم‌افزا و پایدار مدیریت شوند تا عملکرد مثبت و مؤثری به دست آید (مکانیسم‌ها)

-
1. Rachman
 2. Otama et al
 3. Handoko
 4. Suherman

(Miharja., 2018: 288). براساس دیدگاه عبدین^۱ (2015)، یکی از الزامات دستیابی به اهداف یک سازمان، ایجاد سازوکارهایی برای هدایت اعضا به شکلی صادقانه و هماهنگ با برنامه‌ریزی و سازمان‌دهی‌های انجام‌شده است. این فرایند نیازمند کنترل مؤثر برای شناسایی خطاها و جلوگیری از انحراف یا تغییرات ناخواسته است تا مسیر حرکت به سمت اهداف مطلوب حفظ شود. در بحث بهبود فرهنگ شهروندی، این رویکرد می‌تواند به‌عنوان یک چارچوب کاربردی مورد استفاده قرار گیرد؛ زیرا ارتقای فرهنگ شهروندی نیز مستلزم هدایت آگاهانه‌ی افراد جامعه، هم‌راستا با ارزش‌ها و هنجارهای پذیرفته‌شده و ایجاد سیستم‌های نظارت و بازخورد است. این کنترل و هدایت نظام‌مند امکان شناسایی و اصلاح رفتارهای مغایر با اصول شهروندی را فراهم می‌سازد و از تکرار خطاهای فرهنگی و اجتماعی پیشگیری می‌کند (Egidiasafitri et al., 2018: 321). در عمل، این فرایند نمی‌تواند از توانمندسازی منابع انسانی خوب، که قادر به انجام وظایف خود است، جدا باشد (Zoellner et al., 2022: 85)؛ بنابراین، توجه به توانمندسازی منابع انسانی و ایجاد محیطی حمایتی برای اعضای سازمان از جمله عوامل کلیدی در موفقیت مدیریت مساجد به شمار می‌رود.

در عمل، این فرایند نمی‌تواند از توانمندسازی منابع انسانی خوب، که قادر به انجام وظایف خود است، جدا باشد. توانمندسازی منابع انسانی به معنای فراهم کردن آموزش، ابزار و حمایت لازم برای کارکنان است تا بتوانند به بهترین نحو ممکن وظایف خود را انجام دهند. این امر نه تنها به افزایش کارایی و اثربخشی کمک می‌کند، بلکه باعث ایجاد انگیزه و اشتیاق در کارکنان نیز می‌شود. با ایجاد محیط کاری مثبت و حمایتی، مساجد می‌توانند از پتانسیل‌های انسانی خود به بهترین شکل استفاده کنند و به تحقق اهداف سازمانی خود نزدیک‌تر شوند. در نهایت، توانمندسازی منابع انسانی به‌عنوان یکی از ارکان اصلی مدیریت مؤثر در مساجد به شمار می‌رود (Isik, & Hasan., 2021: 8-10).

توانمندسازی یک فرایند و هدف است که به تقویت قدرت یک گروه آسیب‌پذیر در جامعه، از جمله فقر هر فرد، اشاره دارد. این فرایند شامل فراهم کردن منابع، آموزش و حمایت‌های لازم برای افراد و گروه‌های آسیب‌پذیر است تا بتوانند بر چالش‌ها و موانع موجود غلبه کنند و به

استقلال و خودکفایی برسند. توانمندسازی نه‌تنها به بهبود شرایط اقتصادی و اجتماعی افراد کمک می‌کند، بلکه باعث افزایش اعتماد به نفس و مشارکت فعال آن‌ها در جامعه می‌شود. در نتیجه، این فرایند می‌تواند به ایجاد تغییرات مثبت و پایدار در سطح جامعه منجر شود و به کاهش فقر و نابرابری کمک کند (Hatu., 2010: 249). در مدیریت مساجد، باید به توانمندسازی جامعه اطراف توجه شود و منافع مثبتی برای آن فراهم گردد (Miharja et al., 2018: 289). حسن و سولایمان^۱ (2019) بیان می‌کنند که توانمندسازی می‌تواند جامعه را در جنبه‌های مختلفی مانند مشارکت، همکاری و استقلال براساس سرنوشت و ایمان توسعه دهد.

پژوهش پربادی^۲ (2015) توانمندسازی در اسلام همه‌ی جوامع را تشویق می‌کند تا نقش فعالی به‌عنوان دارایی‌ای اساسی در فرایند توسعه ایفا کنند و مشارکت بیشتری از منطقه داشته باشند. هدف توانمندسازی به‌عنوان تغییری اجتماعی به شرایط و نتایج مورد نظر اشاره دارد؛ به این معنا که جامعه می‌تواند توانمند شود، دانش و قدرت داشته باشد، نیازهای زندگی خود را برآورده کند، اعتماد به نفس پیدا کند، آرزوهای خود را بیان کند، در فعالیت‌های اجتماعی شرکت کند، معیشت داشته باشد و در انجام وظایف خود مستقل باشد. این فرایند نه‌تنها به بهبود شرایط اقتصادی و اجتماعی کمک می‌کند، بلکه باعث ایجاد حس تعلق و مشارکت در جامعه می‌شود. در نهایت، توانمندسازی به‌عنوان اصلی اساسی در اسلام، به تحقق عدالت اجتماعی و توسعه‌ی پایدار کمک می‌کند و به افراد این امکان را می‌دهد که به‌عنوان شهروندان فعال و مؤثر در جامعه خود عمل کنند.

در چهارچوب این تحقیق، مساجد را می‌توان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی - فرهنگی در نظر گرفت که علاوه بر وظایف دینی، نقش کلیدی در هدایت، مدیریت و تسهیل تغییرات اجتماعی و فرهنگی در سطح محلی ایفا می‌کنند. تغییرات ناشی از پیشرفت فناوری، شرایط اقتصادی و تحولات اجتماعی - فرهنگی، همواره بر رفتار شهروندان و ساختار جامعه تأثیر می‌گذارند. مساجد، با برخورداری از اعتبار اجتماعی و جایگاه معنوی، قادرند از طریق برنامه‌ریزی فرهنگی، آموزش شهروندی و توانمندسازی اعضای جامعه، این تغییرات را به سمت اهداف مثبت

1. Hasan, I., & Sulaeman, A.

2. Pribadi

و ارزش‌های مشترک هدایت کنند. در نتیجه، توانمندسازی شهروندان و بهره‌گیری از ظرفیت‌های مساجد برای هم‌سوسازی با تغییرات و استفاده از فرصت‌های جدید، نه تنها به بهبود کیفیت زندگی و ارتقای مشارکت اجتماعی کمک می‌کند، بلکه موجب تقویت انسجام اجتماعی و حرکت به سمت توسعه‌ی پایدار در استان خراسان جنوبی خواهد شد. این امر، دقیقاً با هدف اصلی تحقیق حاضر (طراحی الگویی برای ارتقای فرهنگ شهروندی) هم‌راستا است (Harahap., 2018: 26-32).

قاسمی و همکاران^۱ (2019: 122) بیان کرده‌اند فرهنگ شهروندی به مجموعه‌ای از ارزش‌ها، رفتارها و نگرش‌ها اطلاق می‌شود که روابط مثبت و سازنده‌ی میان افراد و نهادهای جامعه را شکل می‌دهد و بر احترام به حقوق بشر، مشارکت فعال در امور اجتماعی و رعایت قوانین و مقررات تأکید دارد. این مفهوم، علاوه بر افزایش آگاهی شهروندان درباره‌ی حقوق و مسئولیت‌های فردی و جمعی، زمینه‌ساز آموزش صحیح و تربیت نسلی مسئولیت‌پذیر و مشارکت‌جو در آینده است. در ارتباط با تحقیق حاضر، مساجد می‌توانند به‌عنوان کانون‌های اثرگذار فرهنگی و اجتماعی نقش مهمی در نهادینه‌سازی این ارزش‌ها ایفا کنند. جایگاه معنوی و اجتماعی مساجد، ظرفیت مناسبی برای ترویج آموزش‌های حقوق شهروندی، ایجاد آگاهی درباره‌ی مسئولیت‌های اجتماعی و تشویق به رعایت قانون و اخلاق در تعاملات شهری فراهم می‌آورد. همچنین، از طریق برگزاری برنامه‌های فرهنگی و آموزشی، می‌توان زمینه تقویت همبستگی اجتماعی، ارتقای کیفیت زندگی و توسعه‌ی پایدار را در سطح استان فراهم ساخت. به بیان دیگر، مفهوم فرهنگ شهروندی در این تحقیق نه تنها به‌عنوان یک مبنای نظری مطرح می‌شود، بلکه از منظر کاربردی نیز، با استفاده از ظرفیت‌های سازمان‌یافته و مردمی مساجد، می‌تواند به الگوی بومی و پیشرو در بهبود وضعیت اجتماعی منطقه تبدیل گردد (Ghasemi et al., 2019: 122).

اکبری و قاسمی (۱۴۰۲) در تحقیق خود با عنوان «جایگاه مساجد در هویت بخشی به محلات و فضای شهری» به بررسی تأثیر معماری مساجد بر هویت شهری پرداخته‌اند. این پژوهش به احیای فضای شهری و ویژگی‌های زیبایی‌شناختی آن، تغییر در سطح فرهنگ و ارتقای ارزش‌های کهن تأکید دارد. یافته‌ها نشان می‌دهند که توجه به طراحی و چیدمان فضاها در کنار مباحث

1. Ghasemi et al

فرهنگی و معنوی، موجب ارتقای هویت مساجد در فضای شهری می‌شود. عقلمند و همکاران (۱۴۰۱) در مطالعه‌ای به بررسی مفهوم مکان‌سازی در احیای روابط اجتماعی در محلات مختلف شهری پرداخته‌اند. نتایج نشان می‌دهد که ابعاد کالبدی و اجتماعی بیشترین تأثیر را بر مفهوم مکان‌سازی و احیای روابط اجتماعی دارند و این پژوهش چارچوبی برای بررسی علمی این مفهوم فراهم می‌آورد. غلامزاده فرد (۱۴۰۰) در تحقیق خود به بررسی نقش فرهنگ شهروندی در توسعه‌ی مدیریت شهری پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهند که فرهنگ شهروندی عاملی مهم در توسعه‌ی مدیریت شهری است و ابعاد مسئولیت‌پذیری و قانون‌مداری شهروندان از عوامل مؤثر در این زمینه هستند. قیسی زاده (۱۳۹۶) به بررسی ضرورت آموزش شهروندی پرداخته و تأکید کرده است که آموزش شهروندی می‌تواند حس تعلق و وابستگی اجتماعی را تقویت کند. این آموزش بخشی از وظایف مدیریت شهری است و نتایج آن برای تربیت شهروندان ضروری است. زارعی (۱۳۹۵) در تحقیقی به بررسی نقش مساجد در فرهنگ‌سازی و ارتقای کیفیت محیط شهری پرداخته و نشان داده است که مساجد در بهبود کیفیت محیط (کالبدی-اجتماعی) نقش بسزایی دارند. تیمورنژاد و همکاران (۱۳۹۵) به بررسی عوامل مؤثر بر آموزش شهروندی از دیدگاه کارکنان شهرداری زنجان می‌پردازد و رفتارهای مبتنی بر آموزه‌های دینی و ملی را به‌عنوان عوامل مؤثر در آموزش شهروندی اولویت‌بندی کرده‌اند. حسنی کریم‌آباد و همکاران (۱۳۹۵) در پژوهشی به تبیین نقش آموزش شهروندی در فرهنگ‌سازی جامعه و توسعه شهرها پرداخته و بر اهمیت آموزش حقوق شهروندی و کارکردهای مثبت آن تأکید کرده‌اند.

اندا و وایونینگش^۱ (2022) در مطالعه‌ای تحت عنوان «بهینه‌سازی نقش مسجد به‌عنوان مرکز آموزش غیررسمی در توسعه مسلمانان» به تحلیل چگونگی بهینه‌سازی نقش مساجد در آموزش غیررسمی پرداخته است. نتایج نشان می‌دهند که بهینه‌سازی نقش مسجد به معنای مدیریت مؤثر سازمان‌های درون نهادی است که به رشد مسلمانان کمک می‌کند. این تحقیق بر اهمیت فعالیت‌های آموزشی در مساجد، از جمله مدارس مسجد و حلقه‌های مطالعه، تأکید دارد. موه و همکاران^۲ (2022) در تحقیق خود با عنوان «نقش مسجد در برقراری آرامش جامعه آسیب‌دیده

1. Endah, Tri, & Wahyuningsih

2. Muh et al

از حوادث» به بررسی تأثیر مساجد بر آرامش خاطر جوامع آسیب‌دیده پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهند که مساجد می‌توانند به‌عنوان مکان‌هایی برای جستجوی آرامش در زمان‌های چالش‌برانگیز عمل کنند و نزدیکی به خدا در این فضاها به رفاه روانی افراد کمک می‌کند. خلید و همکاران^۱ (2021) در مطالعه‌ای با عنوان «الگوی جامعه مسجد برای بهبود مشارکت مسجد در جامعه» به بررسی نقش تاریخی مساجد و نیاز به شناخت جامعه برای بهبود مشارکت آن‌ها پرداخته‌اند. این پژوهش به ایجاد یک سیستم اطلاعاتی برای مدیریت داده‌های جماعت و نیازهای ذی‌نفعان می‌پردازد و نشان می‌دهد که این سیستم می‌تواند کیفیت خدمات را بهبود بخشد و ارتباط کودکان با مسجد را نزدیک‌تر کند.

هیروالدین و همکاران^۲ (2022) در تحقیق خود به بررسی رفتار شهروندی سازمانی از دیدگاه اسلامی در مؤسسات آموزش عالی اسلامی اندونزی پرداخته‌اند. نتایج نشان می‌دهند که کارکنان دانشگاهی تمایل بالایی به تمرین رفتار شهروندی سازمانی از دیدگاه اسلامی دارند و مدل چهار عاملی از این رفتارها ارائه شده است که شامل نوع‌دوستی و حمایت از معیارهای اخلاقی است.

روش پژوهش

روش پژوهش مقاله حاضر از نوع کیفی و مبتنی بر مرور سیستماتیک ادبیات^۳ است. این روش به‌عنوان ابزاری مناسب برای به‌دست آوردن تفسیر و معنای جدید از پدیده‌های مبهم، از طریق انجام مطالعات کیفی به کار می‌رود. در این تحقیق، با هدف ایجاد یافته‌های جامع و تفسیری، از هفت گام شامل تنظیم سؤال پژوهش، مرور ادبیات، جست‌وجو، استخراج متون، تجزیه و تحلیل، کنترل کیفیت و ارائه یافته‌ها استفاده شده است. در گام اول، سؤال تحقیق به‌دقت تنظیم شد و هدف پژوهش مشخص گردید. سپس در گام دوم، جست‌وجوی نظام‌مند منابع با تعیین بازه‌ی زمانی ۲۰۱۵ الی ۲۰۲۴ انجام شد و مقاله‌های منتشرشده در نشریات و پایگاه‌های اطلاعاتی مختلف با استفاده از واژگان کلیدی مرتبط مورد بررسی قرار گرفت.

-
1. Kholid et al
 2. Hairuddin et al
 3. Systematic Literature Review

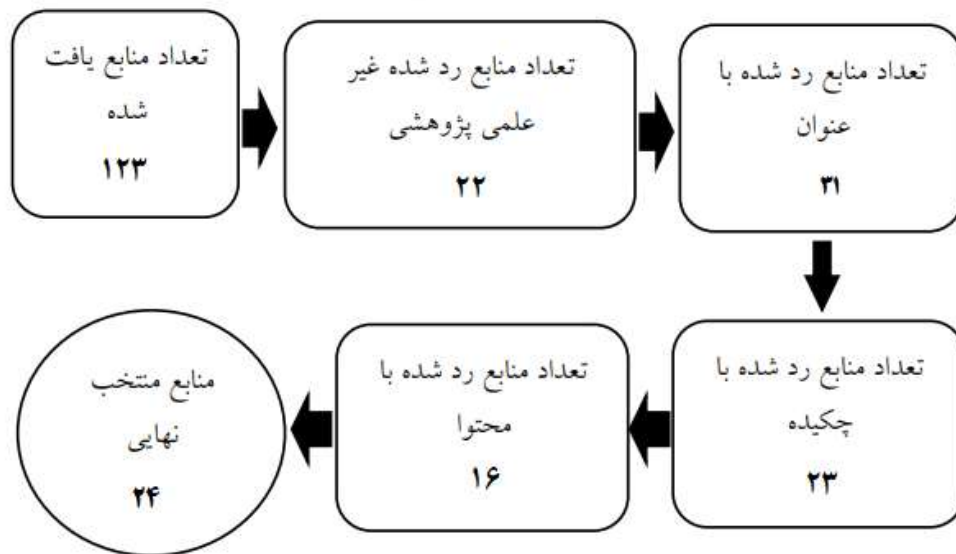
در گام سوم، متون مناسب جست‌وجو و انتخاب شد، پس از چندین مرتبه بازبینی و پالایش مقالات علمی و پایان‌نامه‌ها، تعدادی از منابع رد شدند و در فرایند بررسی قرار نگرفتند. روش نمونه‌گیری در این پژوهش، نمونه‌گیری هدفمند بوده و برای انتخاب متون مناسب از دو معیار «ملاک‌های ورود» و «ملاک‌های خروج» استفاده شده است. ملاک‌های ورود به پژوهش معیارهایی‌اند که براساس آن‌ها مطالعات موردنظر وارد بررسی می‌شوند و ملاک‌های خروج به‌عنوان فیلتر دوم در انتخاب مطالعات مناسب به کار می‌روند. در نهایت، پس از چهار مرحله پالایش، از میان ۱۲۳ مطالعه، ۲۴ پژوهش برای تجزیه‌وتحلیل اطلاعات انتخاب گردید. این روش تحقیق به‌ویژه در زمینه ارائه الگوی بهبود فرهنگ شهروندی با تأکید بر نقش مساجد در استان خراسان جنوبی، به درک عمیق‌تری از تأثیرات اجتماعی و فرهنگی مساجد بر جامعه کمک می‌کند.

جدول ۱: ملاک ورود و خروج منابع

ملاک‌های ورود	ملاک‌های خروج
مقالات علمی پژوهشی چاپ‌شده و پایان‌نامه‌های مندرج در پایگاه ایراندک در حوزه‌ی مورد نظر	پژوهش‌هایی که اطلاعات کافی در زمینه‌ی اهداف این تحقیق گزارش نداده بودند.
مقاله‌ها و پژوهش‌هایی که با روش‌های علمی پژوهشی کمی کیفی و ترکیبی انجام شده باشد.	پژوهش‌هایی که با عناوین و اهداف یکسان انجام شده بودند اما فاقد نوآوری مفهومی، ارائه‌ی مدل جامع، یا ارتباط مستقیم با محورهای اصلی تحقیق حاضر بودند
تحقیقات بایستی داده‌ها و اطلاعات کافی را در ارتباط با اهداف پژوهش گزارش کرده باشد.	پژوهش‌هایی که فاقد الگوی روش‌شناختی مناسب بودند.
تحقیقاتی که فرایند بررسی تخصصی را زیر نظر داوران متخصص طی کرده باشند و به صورت مقاله کامل از طریق برخط یا به‌طور کامل چاپ‌شده باشد.	پژوهش‌هایی که فاقد کیفیت لازم علمی بودند از آنجاکه در مجلات بی کیفیت منتشر شده بودند.
مقالات و پژوهش‌های چاپ‌شده در حوزه‌ی مورد نظر بین سال‌های ۲۰۱۵ الی ۲۰۲۳	مطالعات مروری و کتابخانه‌ای
مقالات و پژوهش‌هایی که با روش‌های علمی به بررسی موضوع موردنظر و نقشه راه نوآوری پرداخته‌اند.	مطالعات قبل از سال ۲۰۱۵ م و ۱۳۸۸ ش

فرایند پالایش و بازبینی با توجه به ملاک‌های ورود و خروج مذکور به‌طور اجمالی در شکل (۴)

آورده شده است:

شکل ۱: مراحل انتخاب چکلیست پژوهش‌های مورد مطالعه از پایگاه اطلاعاتی منتخب

یافته‌های پژوهش

محدوده‌ی مورد بررسی در این مطالعه استان خراسان جنوبی است. در مطالعه‌ی حاضر، استان خراسان جنوبی به‌عنوان یک منطقه با تراکم بالای مساجد مورد بررسی قرار گرفته است. با ۲۶۴.۳۳ مسجد به ازای هر ۱۰۰ هزار نفر، در سال ۱۴۰۰، این استان در صدر کشور از نظر تعداد مساجد قرار دارد که نشان‌دهنده‌ی اهمیت مذهبی و فرهنگی آن در جامعه است (اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان جنوبی، ۱۴۰۴). تنوع تاریخی و فرهنگی مساجد در این استان، به‌ویژه وجود مساجد قدیمی و تاریخی، ارزش افزوده‌ای به هویت فرهنگی منطقه می‌بخشد. با این حال، علی‌رغم تعداد زیاد مساجد، برخی از آن‌ها نیاز به بازسازی و تعمیر دارند که می‌تواند بر کارایی و جذابیت این نهادها تأثیر منفی بگذارد. براساس آمار اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان جنوبی، در این استان تا خرداد ۱۴۰۲، تعداد ۲ هزار و ۱۲۳ مسجد در سامانه امور مساجد این استان ثبت و جانمایی شده است که برخی از آن‌ها دارای قدمت بسیار زیاد و اهمیت تاریخی هستند. این وضعیت نشان‌دهنده‌ی نیاز به توجه بیشتر به حفظ و نگهداری این مساجد به‌عنوان میراث فرهنگی و اجتماعی است تا بتوانند به‌عنوان مراکز فعال فرهنگی و اجتماعی در خدمت جامعه باقی بمانند.

لازم به توضیح است، در این مطالعه پس از چندین مرتبه بازبینی و پالایش مقالات علمی پژوهشی و رساله‌ها، تعدادی از منابع رد شدند و در فرایند تحلیل مورد بررسی قرار نگرفتند. روش نمونه‌گیری مطالعات در این پژوهش نمونه‌گیری هدفمند است و برای انتخاب متون مناسب از دو معیار «ملاک‌های ورود» و «ملاک‌های خروج» استفاده شده است. برای تعیین دقت، اعتبار و اهمیت و نیز به‌منظور ارزیابی و گزینش دقیق‌تر پژوهش‌های مورد بررسی، از ملاک‌های ورود و خروج استفاده شده است. در این مرحله پس از چهار مرحله پالایش، از میان ۱۲۳ مطالعه، ۹۹ مطالعه، حذف و ۲۴ پژوهش برای تجزیه و تحلیل اطلاعات انتخاب گردید. نتایج نهایی تحلیل محتوای کیفی به‌صورت زیر قابل‌ارائه است:

جدول ۲: مؤلفه‌های مندرج در مطالعات داخلی

منبع	مؤلفه	ردیف
فرخی (۱۴۰۳)	سطوح ارتباطات انسانی؛ ارتباط با خدا؛ ارتباط با خود (تأمل و تفکر)؛ ارتباطات میان فردی (ارتباطات تنگاتنگ امام جماعت و مردم)؛ ارتباطات گروهی (حلقه‌های فکری و معرفتی)؛ ارتباطات عمومی (خطابه و روشنگری)؛ توحید؛ خودسازی؛ اجتماع توحیدی و سامان نهادهای اجتماعی	۱
مهربانی‌فر (۱۴۰۳)	ظرفیت‌های ارتباطی مسجد؛ سازمان‌دهی و گسترش ارتباطات؛ نظم نوین اجتماعی با رویکرد دینی؛ آرا و ایده‌های متفکران مسلمان معاصر؛ سطوح ارتباطات انسانی؛ ارتباط با خدا؛ ارتباط با خود (تأمل و تفکر)؛ ارتباطات میان فردی (ارتباطات تنگاتنگ امام جماعت و مردم)؛ ارتباطات گروهی (حلقه‌های فکری و معرفتی)؛ ارتباطات عمومی (خطابه و روشنگری)؛ توحید و خودسازی و اجتماع توحیدی و سامان نهادهای اجتماعی	۲
اکبری و قاسمی (۱۴۰۲)	جایگاه معماری مساجد در هویت‌بخشی به فضای شهری؛ احیاء مجدد فضای شهری و ویژگی‌های زیبایی‌شناختی؛ دمیدن روح جدید در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و کالبدی؛ حفظ و ارتقای ارزش‌های کهن؛ خلق فضای شهری معاصر با الگو از عناصر سنتی؛ ارتقای هویت مسجدها در فضای شهری	۳
عقلمند و همکاران (۱۴۰۱)	مفهوم مکان‌سازی در احیا روابط اجتماعی؛ ابعاد کالبدی، اجتماعی، مدیریتی-سیاست‌گذاری، ادراکی-معنایی و اقتصادی؛ ارتباط معنادار با تبیین مفهوم مکان‌سازی اثرگذاری بعد کالبدی و اجتماعی بر احیا روابط اجتماعی	۴
غلامزاده فرد (۱۴۰۰)	نقش و جایگاه فرهنگ شهروندی در توسعه مدیریت شهری؛ ابعاد و مؤلفه‌های فرهنگ شهروندی؛ مسئولیت‌پذیری شهری، قانون‌مند بودن شهروندان و هنجارپذیری	۵

ردیف	مؤلفه	منبع
۶	آموزش شهروندی و ضرورت تربیت شهروندی؛ نظام حقوقی، حس عضویت ملی و حس تعلق و وابستگی اجتماعی؛ نقش دولت و نهادهای قانون‌گذار در آموزش حقوق شهروندی	قیصی زاده (۱۳۹۶)
۷	نقش مساجد در فرهنگ‌سازی و ارتقای کیفیت محیط شهری؛ مؤلفه‌های فرهنگی کیفیت محیط شهری؛ نقش مساجد در ارتقای کیفیت محیط کالبدی-اجتماعی	زارعی (۱۳۹۵)
۸	عوامل مؤثر بر آموزش شهروندی؛ رفتارهای مبتنی بر آموزه‌های دینی و ملی؛ قانون‌پذیری و رفتارهای اجتماعی و سیاسی	تیمورنژاد و همکاران (۱۳۹۵)
۹	نقش آموزش شهروندی در فرهنگ‌سازی جامعه؛ ضرورت آموزش در توسعه پایدار شهری؛ کارکردهای مثبت آموزش شهروندی	حسینی کریم‌آباد و همکاران (۱۳۹۵)
۱۰	راهکارهای گسترش آموزش شهروندی؛ نقش حکومت‌ها و دولت‌ها در بسط تعلیم و تربیت؛ اهمیت آموزش از سنین کودکی	کسایی راد و همکاران (۱۳۹۴)
۱۱	بازتعریف مسجد و جایگاه آن در تعاملات اجتماعی؛ کارکردهای مسجد در تقویت روابط اجتماعی؛ رویکرد نوین در تعاملات اجتماعی	دل زنده و همکاران (۱۳۹۳)
۱۲	تحلیل فرهنگ شهروندی با تأکید بر آموزش‌های شهروندی؛ رابطه بین آموزش‌های شهروندی و پایبندی به فرهنگ شهروندی	گنجی و همکاران (۱۳۹۳)
۱۳	نقش مشارکت‌های شهروندی در ارتقای مدیریت شهری؛ رابطه بین مشارکت شهروندان و کیفیت خدمات شهری	حاجی اسماعیلی و خلیلیان (۱۳۹۰)
۱۴	نقش آموزش شهروندی در بهبود مناسبات اجتماعی؛ شیوه‌های رایج جهت ارتقای مناسبات اجتماعی؛ نقش سازمان‌ها و نهادهای فرهنگی در آموزش شهروندی	کاووسی و همکاران (۱۳۸۸)

در میان مطالعات خارجی نیز می‌توان مؤلفه‌های زیر را ارائه داد:

جدول ۳: مؤلفه‌های مندرج در مطالعات خارجی

ردیف	مؤلفه	منبع
۱	بهینه‌سازی نقش مسجد به‌عنوان مرکز آموزش غیررسمی؛ مدیریت خوب؛ سازمان‌های درون‌نهادی؛ رشد مسلمانان و شناخت دین اسلام؛ حمایت از برنامه‌های توسعه‌ای برای مسلمانان؛ فعالیت‌های آموزشی در مساجد (مدارس مسجد، حلقه‌های مطالعه، سواد خواندن، اعتکاف علمی)	اندا ^۱ (2022)
۲	نقش مساجد در ایجاد آرامش برای جوامع آسیب‌دیده از بلایا؛ نزدیکی به خدا و احساس آرامش؛ اهمیت فضاهای مذهبی در ارتقای آرامش روانی	موه ^۲ (2022)

ردیف	مؤلفه	منبع
۳	نقش استراتژیک مسجد در عصر حضرت محمد (ص)؛ شناخت نیازهای جامعه و ارائه راهکار؛ ایجاد سیستم اطلاعاتی برای مدیریت داده‌های جماعت؛ بهبود کیفیت خدمات به زائران و ساکنان	خلید و همکاران ^۱ (2021)
۴	اعتبارسنجی مدل رفتار شهروندی سازمانی از دیدگاه اسلام؛ استفاده از روش پیمایشی کمی؛ تمایل کارکنان دانشگاهی به رفتار شهروندی سازمانی اسلامی مدل چهار عاملی رفتار شهروندی سازمانی	هیروالدین و همکاران ^۲ (2022)
۵	نقش مساجد در توانمندسازی اقتصادی؛ برنامه‌های اقتصادی در دوران همه‌گیری کووید-۱۹؛ ارائه وام، آموزش کارآفرینی و کوپن‌های خرید برای فقرا	رزقی و همکاران ^۳ (2022)
۶	مدل توانمندسازی اقتصادی مبتنی بر مسجد؛ مشکلات مدیریت و عملکرد واقعی مساجد؛ نقش دانش‌آموزان و نسل جوان در توانمندسازی جامعه	نیزار و همکاران ^۴ (2020)
۷	هم‌آوری بالقوه و نوسازی در مدارس دینی؛ مشارکت معلمان در فعالیت‌های اجتماعی و آموزشی؛ استفاده از روش‌های تعلیم و تربیت منعطف	الکواتلی و وادبونستور ^۵ (2018)
۸	نقش مدارس دینی در موفقیت‌های دانشگاهی؛ بررسی روابط بین مطالعات اسلامی زود هنگام و موفقیت‌های تحصیلی	بوردی و همکاران ^۶ (2018)
۹	نقش مسجد سه‌تلیک در تعامل اجتماعی؛ گردشگری به‌عنوان عمل محل ساخت پارسا؛ مدیریت تفاوت و تجسم ایمان	بکر ^۷ (2016)
۱۰	مسجد کاپیتان کلینگ به‌عنوان هویت نمادین؛ تأثیر مسجد بر صنعت گردشگری میراث فرهنگی جامعه مسلمان هند و نقش آن در بهبود اجتماعی	ازوانی ^۸ (2015)

براساس جداول فوق، این تحقیق به دنبال شناسایی مؤلفه‌های اصلی و فرعی مرتبط با فرهنگ شهروندی است که شامل ارتباطات انسانی، ظرفیت‌های ارتباطی مسجد، جایگاه معماری مساجد، مفهوم مکان‌سازی و نقش آموزش شهروندی می‌شود.

مساجد، به‌عنوان مراکز مذهبی و اجتماعی، نقش کلیدی در ارتقای فرهنگ شهروندی ایفا می‌کنند. این تحقیق به بررسی سطوح مختلف ارتباطات انسانی، از جمله ارتباط با خدا، خود و

-
1. Kholid et al
 2. Hairuddin et al
 3. Rizki et al
 4. Nizar et al
 5. Alkoutli
 6. Burde et al
 7. Becker
 8. Ezwani

دیگران و همچنین ارتباطات عمومی و گروهی می‌پردازد. همچنین، ظرفیت‌های ارتباطی مساجد در سازمان‌دهی و گسترش ارتباطات اجتماعی و ایجاد نظم نوین اجتماعی با رویکرد دینی مورد توجه قرار می‌گیرد.

علاوه بر این، تحقیق به بررسی ابعاد مختلف فرهنگ شهروندی، از جمله مسئولیت‌پذیری شهری و هنجارپذیری و همچنین نقش آموزش شهروندی در توسعه‌ی پایدار شهری می‌پردازد. مساجد، به‌عنوان مراکز آموزش غیررسمی، می‌توانند در تربیت شهروندان و ارتقای آگاهی‌های اجتماعی و فرهنگی مؤثر باشند.

این تحقیق به تحلیل نقش مساجد در توانمندسازی اقتصادی، ایجاد آرامش در جوامع آسیب‌دیده و بهبود مناسبات اجتماعی می‌پردازد. با توجه به این ابعاد، الگوی پیشنهادی برای بهبود فرهنگ شهروندی با تأکید بر نقش مساجد ارائه می‌شود که می‌تواند به‌عنوان راهکاری مؤثر برای ارتقای کیفیت زندگی اجتماعی و فرهنگی در جوامع مسلمان مورد استفاده قرار گیرد.

جدول ۴: ابعاد و مؤلفه‌های اصلی و فرعی

مؤلفه‌ی اصلی	مؤلفه‌ی فرعی
ارتباطات انسانی	ارتباط با خدا
	ارتباط با خود (تأمل و تفکر)
	ارتباطات میان فردی (ارتباطات تنگاتنگ امام جماعت و مردم)
	ارتباطات گروهی (حلقه‌های فکری و معرفتی)
	ارتباطات عمومی (خطابه و روشنگری)
ظرفیت‌های ارتباطی مسجد	سازمان‌دهی و گسترش ارتباطات
	نظم نوین اجتماعی با رویکرد دینی
	آرا و ایده‌های متفکران مسلمان معاصر
جایگاه معماری مساجد در هویت‌بخشی به فضای شهری	احیاء مجدد فضای شهری و ویژگی‌های زیبایی‌شناختی
	دمیدن روح جدید در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و کالبدی
	حفظ و ارتقای ارزش‌های کهن
	خلق فضای شهری معاصر با الگو از عناصر سنتی
	ارتقای هویت مسجدها در فضای شهری
مفهوم مکان‌سازی در احیا روابط اجتماعی	ابعاد کالبدی، اجتماعی، مدیریتی-سیاست‌گذاری، ادراکی-معنایی و اقتصادی
	ارتباط معنادار با تبیین مفهوم مکان‌سازی
	اثرگذاری بعد کالبدی و اجتماعی بر احیا روابط اجتماعی
	ابعاد و مؤلفه‌های فرهنگ شهروندی

مؤلفه‌ی اصلی	مؤلفه‌ی فرعی
نقش و جایگاه فرهنگ شهروندی در توسعه مدیریت شهری	مسئولیت‌پذیری شهری، قانون‌مند بودن شهروندان و هنجار‌پذیری
آموزش شهروندی و ضرورت تربیت شهروندی	نظام حقوقی، حس عضویت ملی و حس تعلق و وابستگی اجتماعی نقش دولت و نهادهای قانون‌گذار در آموزش حقوق شهروندی
نقش مساجد در فرهنگ‌سازی و ارتقای کیفیت محیط شهری	مؤلفه‌های فرهنگی کیفیت محیط شهری نقش مساجد در ارتقای کیفیت محیط کالبدی-اجتماعی
عوامل مؤثر بر آموزش شهروندی	رفتارهای مبتنی بر آموزه‌های دینی و ملی قانون‌پذیری و رفتارهای اجتماعی و سیاسی
نقش آموزش شهروندی در فرهنگ‌سازی جامعه	ضرورت آموزش در توسعه‌ی پایدار شهری کارکردهای مثبت آموزش شهروندی
راهکارهای گسترش آموزش شهروندی	نقش حکومت‌ها و دولت‌ها در بسط تعلیم و تربیت اهمیت آموزش از سنین کودکی
بازتعریف مسجد و جایگاه آن در تعاملات اجتماعی	کارکردهای مسجد در تقویت روابط اجتماعی رویکرد نوین در تعاملات اجتماعی
تحلیل فرهنگ شهروندی با تأکید بر آموزش‌های شهروندی	رابطه‌ی بین آموزش‌های شهروندی و پای‌بندی به فرهنگ شهروندی
نقش مشارکت‌های شهروندی در ارتقای مدیریت شهری	رابطه‌ی بین مشارکت شهروندان و کیفیت خدمات شهری
نقش آموزش شهروندی در بهبود مناسبات اجتماعی	شیوه‌های رایج جهت ارتقای مناسبات اجتماعی نقش سازمان‌ها و نهادهای فرهنگی در آموزش شهروندی
بهبود بهینه‌سازی نقش مسجد به‌عنوان مرکز آموزش غیررسمی	مدیریت خوب و سازمان‌های درون‌نهادی رشد مسلمانان و شناخت دین اسلام حمایت از برنامه‌های توسعه‌ای برای مسلمانان فعالیت‌های آموزشی در مساجد (مدارس مسجد، حلقه‌های مطالعه، سواد خواندن، اعتکاف علمی)
نقش مساجد در ایجاد آرامش برای جوامع آسیب‌دیده از بلایا	نزدیکی به خدا و احساس آرامش اهمیت فضاهای مذهبی در ارتقای آرامش روانی
نقش استراتژیک مسجد	شناخت نیازهای جامعه و ارائه راهکار ایجاد سیستم اطلاعاتی برای مدیریت داده‌های جماعت بهبود کیفیت خدمات به زائران و ساکنان
نقش مساجد در توانمندسازی اقتصادی	برنامه‌های اقتصادی در دوران همه‌گیری کووید-۱۹ ارائه وام، آموزش کارآفرینی و کوپن‌های خرید برای فقرا
مدل توانمندسازی اقتصادی مبتنی بر مسجد	مشکلات مدیریت و عملکرد واقعی مساجد نقش دانش‌آموزان و نسل جوان در توانمندسازی جامعه
هم‌آوری بالقوه و نوسازی در مدارس دینی	مشارکت معلمان در فعالیت‌های اجتماعی و آموزشی

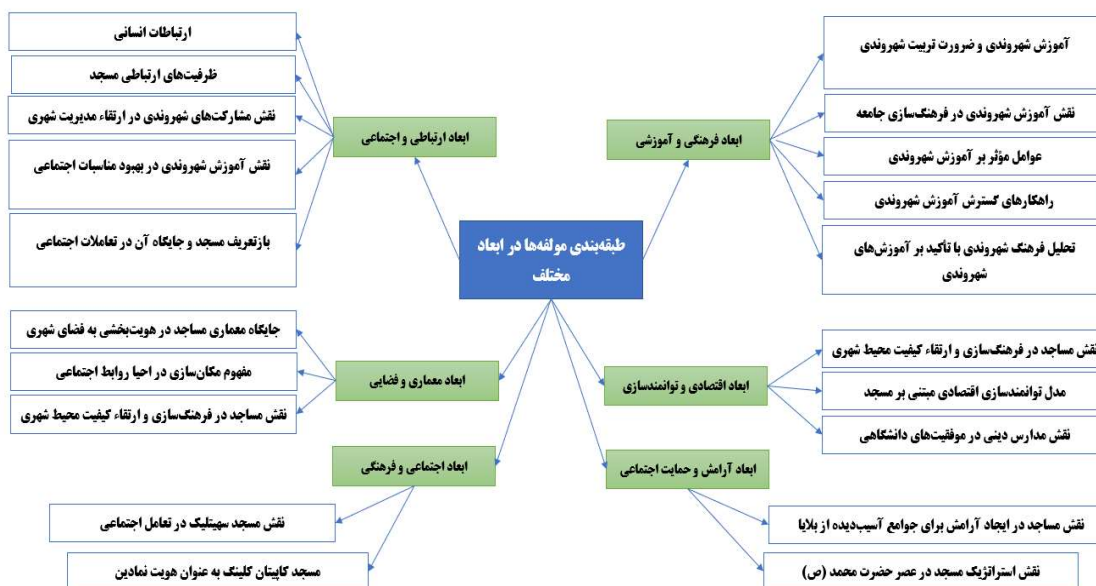
مؤلفه‌ی اصلی	مؤلفه‌ی فرعی
	استفاده از روش‌های تعلیم و تربیت منعطف
نقش مدارس دینی در موفقیت‌های دانشگاهی	بررسی روابط بین مطالعات اسلامی زود هنگام و موفقیت‌های تحصیلی
نقش مسجد در تعامل اجتماعی	گردشگری به‌عنوان عمل محل ساخت پارسا
	مدیریت تفاوت و تجسم ایمان
مسجد به‌عنوان هویت نمادین	تأثیر مسجد بر صنعت گردشگری
	میراث فرهنگی جامعه مسلمان هند و نقش آن در بهبود اجتماعی

بر اساس مدل طراحی شده، مدل ارائه شده به بررسی ابعاد مختلفی می‌پردازد که می‌تواند به ارتقای کیفیت زندگی اجتماعی و فرهنگی در جوامع مسلمان کمک کند. این مدل به‌ویژه بر ارتباطات انسانی و ظرفیت‌های ارتباطی مساجد تأکید دارد. مساجد به‌عنوان نهادهای اجتماعی و مذهبی، فضایی را فراهم می‌کنند که در آن افراد می‌توانند با یکدیگر ارتباط برقرار کنند، تجربیات خود را به اشتراک بگذارند و در فعالیت‌های اجتماعی مشارکت کنند. این ارتباطات نه تنها به تقویت پیوندهای اجتماعی کمک می‌کند، بلکه به ایجاد حس تعلق و مسئولیت‌پذیری در میان شهروندان نیز می‌انجامد.

علاوه بر این، مدل مفهومی به جایگاه معماری مساجد در هویت‌بخشی به فضای شهری اشاره دارد. طراحی و ساخت مساجد با ویژگی‌های فرهنگی و تاریخی می‌تواند به ارتقای هویت محلی و تقویت احساس تعلق به جامعه کمک کند. این مساجد، به‌عنوان نمادهایی از فرهنگ و تاریخ، می‌توانند به جذب گردشگران و ایجاد فضاهای اجتماعی پویا کمک کنند. مفهوم مکان‌سازی نیز در این مدل مورد توجه قرار می‌گیرد، به‌طوری‌که فضاهای عمومی و مساجد به‌عنوان مکان‌هایی برای تعاملات اجتماعی و فرهنگی در نظر گرفته می‌شوند.

در بُعد آموزشی، مدل به نقش مساجد در فرهنگ‌سازی و ارتقای کیفیت محیط شهری می‌پردازد. مساجد می‌توانند به‌عنوان مراکز آموزش غیررسمی عمل کنند و با برگزاری کلاس‌ها و برنامه‌های آموزشی، به تربیت شهروندان آگاه و مسئول کمک کنند. این آموزش‌ها می‌توانند شامل مباحث مربوط به حقوق شهروندی، مسئولیت‌های اجتماعی و رفتارهای مثبت باشند که به تقویت فرهنگ شهروندی در جامعه کمک می‌کند.

نهایتاً، مدل به نقش مساجد در توانمندسازی اقتصادی و ایجاد آرامش در جوامع آسیب‌دیده از بلایا نیز اشاره دارد. مساجد می‌توانند، با ارائه‌ی خدمات اقتصادی و اجتماعی، به توانمندسازی افراد و جوامع کمک کنند و در زمان‌های بحران، به‌عنوان مکان‌هایی برای حمایت و آرامش عمل کنند. این ابعاد مختلف به‌هم‌پیوسته، الگویی جامع برای بهبود فرهنگ شهروندی با تأکید بر نقش مساجد ارائه می‌دهند که می‌تواند به‌عنوان راهکاری مؤثر برای ارتقای کیفیت زندگی اجتماعی و فرهنگی در جوامع مسلمان مورد استفاده قرار گیرد.

شکل ۲: مدل مفهومی تحقیق

مدل طراحی شده برای ارتقای کیفیت زندگی اجتماعی و فرهنگی در جوامع مسلمان، به‌خوبی می‌تواند به وضعیت مساجد در استان خراسان جنوبی تعمیم یابد. با توجه به تراکم بالای مساجد در این استان و اهمیت تاریخی و فرهنگی آن‌ها، این نهادها می‌توانند به‌عنوان کانون‌های اصلی برای تقویت ارتباطات انسانی و اجتماعی عمل کنند.

بحث و نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر نشان می‌دهد که مساجد به‌عنوان نهادهای اجتماعی و فرهنگی در خراسان جنوبی نقش بسزایی در بهبود فرهنگ شهروندی دارند. این نهادها نه تنها مکان‌هایی برای عبادت و مناسک مذهبی هستند، بلکه به‌عنوان مراکز ارتباطی و آموزشی می‌توانند به تقویت پیوندهای اجتماعی و ارتقای آگاهی‌های فرهنگی در جامعه کمک کنند. با توجه به ظرفیت‌های موجود در مساجد استان، می‌توان از آن‌ها به‌عنوان بسترهایی برای برگزاری برنامه‌های آموزشی و فرهنگی استفاده کرد که به تربیت شهروندان آگاه و مسئول منجر می‌شود.

این تحقیق می‌تواند به شناسایی راهکارهای مؤثر برای بهره‌برداری از ظرفیت‌های مساجد در بهبود فرهنگ شهروندی کمک کند و به ایجاد فضایی مناسب برای تعاملات اجتماعی و فرهنگی در جامعه منجر شود. همچنین، نتایج این تحقیق می‌تواند به سیاست‌گذاران و مدیران محلی در طراحی برنامه‌های فرهنگی و اجتماعی کمک کند.

نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که مساجد استان خراسان جنوبی، با توجه به جایگاه معنوی، شبکه‌ی ارتباطی گسترده و نفوذ فرهنگی خود، توان بالقوه‌ای برای ایفای نقش فراتر از کارکرد سنتی عبادی دارند و می‌توانند به‌عنوان مراکز راهبردی در ارتقای فرهنگ شهروندی عمل کنند. تحلیل ابعاد مختلف مدل پیشنهادی (شامل ارتباطات اجتماعی، فرهنگی و آموزشی، اقتصادی و توانمندسازی، حمایت اجتماعی و آرامش و معماری و فضای فیزیکی) بیانگر آن است که ترکیب کارکردهای دینی، فرهنگی و اجتماعی در قالب برنامه‌های بومی‌سازی شده، قادر است انسجام اجتماعی را تقویت کند، مشارکت فعال شهروندان را گسترش دهد و کیفیت زندگی در استان را ارتقای بخشد.

به‌کارگیری سازوکارهای مدیریتی مبتنی بر هدایت، کنترل و توانمندسازی منابع انسانی، همراه با بهره‌برداری از ظرفیت‌های خاص استان نظیر میراث معماری، صنایع دستی و روحیه‌ی همیاری محلی، می‌تواند الگوی ارائه‌شده را به ابزاری عملی مؤثر در مقابله با چالش‌های فرهنگی و اجتماعی، همچون مهاجرت جوانان، کاهش مشارکت اجتماعی و بحران‌های اقتصادی، تبدیل نماید. بدین ترتیب، مساجد به‌عنوان نهادهای اجتماعی - فرهنگی نه تنها در حفظ ارزش‌های اسلامی و هویت بومی، بلکه در تحقق توسعه‌ی پایدار شهری و روستایی در خراسان جنوبی نقش

کلیدی خواهند داشت. این مدل می‌تواند به‌عنوان یک چهارچوب قابل اقتباس برای دیگر مناطق با شرایط مشابه، در سیاست‌گذاری فرهنگی و اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد.

با توجه به ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی استان خراسان جنوبی، نقش مساجد را می‌توان از سطح عمومی به یک کارکرد کاملاً بومی و هدفمند ارتقا داد. در حوزه‌ی فرهنگی و آموزشی، برگزاری دوره‌های آموزش شهروندی ویژه نوجوانان و جوانان روستاها با محتوای متناسب با سبک زندگی ایرانی-اسلامی و چالش‌های محلی (مانند مهاجرت یا کاهش مشارکت اجتماعی) و تشکیل کانون‌های گفت‌وگوی اجتماعی در شبستان مساجد، می‌تواند تعامل سازنده‌ی میان اهالی محلات را تقویت کند. از منظر اقتصادی و توانمندسازی، ایجاد صندوق‌های همیاری موقوفه برای حمایت از کسب‌وکارهای خرد و برگزاری نمایشگاه‌های صنایع‌دستی و محصولات خانگی در محوطه مساجد، ضمن ارتقای درآمد خانوارها، هویت تولیدات بومی استان را حفظ می‌کند. در بعد حمایت اجتماعی و آرامش روانی، استفاده از مساجد به‌عنوان مراکز مشاوره رایگان خانواده و جوانان، ایجاد اتاق‌های آرامش برای مواجهه با بحران‌های زیست‌محیطی و اقتصادی و برگزاری برنامه‌های معنوی منظم، می‌تواند همبستگی و اعتماد اجتماعی را افزایش دهد. همچنین، در بعد معماری و فضای فیزیکی، بازآفرینی عناصر سنتی مساجد و ایجاد فضاهای چندمنظوره‌ی آموزشی-اجتماعی همراه با به‌کارگیری انرژی‌های تجدیدپذیر، نه‌تنها به حفظ هویت بومی کمک می‌کند بلکه مسجد را به الگویی برای توسعه‌ی پایدار محلی تبدیل می‌سازد. این مجموعه اقدامات، مساجد خراسان جنوبی را به کانون‌های راهبردی در ارتقای فرهنگ شهروندی و انسجام اجتماعی بدل خواهد کرد.

تعارض منافع: هیچ‌گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

- اکبری، جواد، و قاسمی، فاطمه (۱۴۰۲). جایگاه مساجد در هویت بخشی به محلات و فضای شهری. *مطالعات توسعه‌ی پایدار شهری و منطقه‌ای*، ۴ (۱)، ۱۹-۲۹.
- تیمورنژاد، کاوه، یوزباشی، علیرضا، و ابراهیمی، مجید (۱۳۹۴). عوامل مؤثر بر آموزش شهروندی با تأکید بر توسعه‌ی پایدار شهری (مورد مطالعه: شهرداری زنجان). *فصلنامه علمی-پژوهشی اقتصاد و مدیریت شهری*، ۵ (۳)، ۷۹-۹۵.
- دل‌زنده، علی، ذوالفقارزاده، حسن، و جباری، سهیل (۱۳۹۳). بازتعریف مسجد و جایگاه آن در محوریت تعاملات اجتماعی، شهر اسلامی. *اولین کنفرانس ملی شهرسازی، مدیریت شهری و توسعه پایدار*، تهران: انجمن فضای معماری نو ایران، ۱-۱۲.
- زارعی، احسان، خواجه فرد، زهرا، صالحی، بهاره، و محمودی، سمیرا (۱۳۹۵). بررسی نقش مساجد در فرهنگ‌سازی و ارتقای کیفیت محیط شهری (نمونه موردی: مسجد جامع لار). *کنفرانس سالانه علمی - تخصصی عمران، معماری، شهرسازی و علوم جغرافیا در ایران باستان و معاصر*، تهران: مؤسسه فرازاندیشان دانش بین‌الملل، ۳۴-۵۱.
- حاجی اسماعیلی، محمد، و سمانه خلیلیان (۱۳۹۰). نقش مشارکت های شهروندی در ارتقای مدیریت شهری و سطح رضایتمندی مردم. *نخستین همایش ملی آرمان شهر ایران*، نور: دانشگاه آزاد اسلامی واحد نور.
- حسینی کریم آباد، اشکان، صادقی شادلوی سفلی، سمیرا، و شمس‌الدینی، مریم (۱۳۹۵). نقش آموزش شهروندی در فرهنگ‌سازی جامعه و توسعه شهرها در کلانشهر ارومیه. *اولین همایش بین‌المللی انسجام مدیریت و اقتصاد در توسعه شهری*، تبریز: دانشگاه اسوه با همکاری دانشگاه آتاترک ترکیه.
- عقلمند آذریان، سودا، ثقفی اصل، آرش، عبدالله زاده، اکبر، و ستارزاده، داریوش (۱۴۰۱). تبیین نقش مکان‌سازی در احیا روابط اجتماعی محلات شهری معاصر (نمونه موردی: محلات منتخب شهر تبریز). *جغرافیای اجتماعی شهری*، ۹ (۱)، ۹۷-۱۱۷. Doi:

غلامزاده فرد، مسعود (۱۴۰۰). بررسی نقش و جایگاه فرهنگ شهروندی در توسعه مدیریت شهری. *فصلنامه پژوهش‌های علوم مدیریت*، ۳(۸)، ۱۲۲-۱۳۴.

فرخی، میثم (۱۴۰۳). رویکردهای حکومت پیرامون خط مشی گذاری مسجد در جمهوری اسلامی ایران، *مطالعات راهبردی فرهنگ*، ش ۱۶، ۱۹۹-۲۳۸.

Doi:10.22083/scsj.2024.474371.1205

قیصی زاده، یونس (۱۳۹۶). آموزش شهروندی و ضرورت تربیت شهروندی. *دومین کنفرانس ملی حقوق، الهیات و علوم سیاسی*، شیراز: مرکز توسعه آموزش‌های نوین ایران (متانا).

کاووسی، اسماعیل، و نایبی، محسن (۱۳۹۷)، راهکارهای ارتقای حقوق شهروندی، *فصلنامه علمی-پژوهشی حقوق‌اداری*، ۲(۷)، ۸۹-۱۱۱.

کسایی راد، محمد، زینب، ابنا، و مهنی، امید (۱۳۹۴). بررسی راهکارهای برای گسترش آموزش شهروندی بر اساس زمینه موجود. *کنفرانس بین‌المللی معماری، شهرسازی، عمران، هنر و محیط زیست؛ افق‌های آینده، نگاه به گذشته*.

گنجی، محمد، نیازی، محسن، و عسگری کویری، اسماء (۱۳۹۳). تحلیلی بر فرهنگ شهروندی با تأکید بر آموزش‌های شهروندی، *فصلنامه مطالعات جامعه‌شناسی شهری*، ۴(۱۲)، ۷۵-۱۰۰.

مهربانی‌فر، حسین (۱۴۰۳)، مسجد و ارتباطات انسانی؛ مطالعه ظرفیت‌های ارتباطی مسجد در اندیشه اجتماعی متفکران مسلمان معاصر. *مطالعات فرهنگ - ارتباطات*، ۲۵(۱۰۰)، ۹-۳۵.

Doi:10.22083/jccs.2024.471529.3913

Allahham, A. (2019). Metamorphosis of mosque semiotics: From sacred to secular power metaphors - The case of state mosques. *Archnet-IJAR*, 13(1), 204-217. Doi:10.1108/ARCH-11-2018-0001

Alkouatli, J., & Vadeboncoeur, C. A. (2018). Potential reproduction and renewal in a weekend mosque school in Canada: Educators' perspectives of learning and development. *Learning Culture and Social Interactio*, Pages 29-39. DOI:10.1016/j.lcsi.2018.04.012

- Becker, E. (2016). Tour-guiding as a pious place-making practice: The case of the Sehitlik Mosque, Berlin. *Annals of Tourism Research*, Pages 81-90. Doi:10.1016/j.annals.2018.09.009
- Burde, D., Middleton, J. A., & Wahl, R. (2018). Islamic studies as early childhood education in countries affected by conflict: The role of mosque schools in remote Afghan villages. *International Journal of Educational Development*, Pages 29-39. DOI:10.1016/j.ijedudev.2014.10.005
- Egidiasafitri, E., Kuswana, D., & Yuliani, Y. (2018). Pengelolaan Masjid Berbasis Kampus dalam Meningkatkan Pemberdayaan Masyarakat. *Tadbir: Jurnal Manajemen Dakwah*, 3(4), 311–328. Doi:10.15575/tadbir.v3i4.1213
- Endah, Tri, W. (2022). Optimalisasi Peran Masjid sebagai Pusat Pendidikan Non Formal dalam Perkembangan Umat Muslim. *QULUBANA Jurnal Manajemen Dakwah* 3(1):62-73. Doi: 10.54396/qlb.v3i1.413
- Ezwani, A. M. Z., & Ismail, I. (2016). Cultural heritage tourism: Kapitan Keling Mosque as a focal point & symbolic identity for Indian Muslims in Penang. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Pages 528-538. Doi:10.1016/j.sbspro.2016.05.211
- Ghasemi, K., Hamzenejad, M., & Meshkini, A. (2019). The livability of Iranian and Islamic cities considering the nature of traditional land uses in the town and the rules of their settlement. *Habitat International*, 90(March), 102006 Doi:10.1016/j.habitatint.2019.102006
- Kholid, H., Elyza, G. W., Farhan, M., Aditya, F. (2021). The Mapping of Mosque Community to Improve Mosque Engagement in Community. *ABDIMAS Jurnal Pengabdian Masyarakat*, 4(2):788-800. Doi: 10.35568/ABDIMAS.V4I2.1344
- Handoko, T. H. (2009). *Manajemen*. BPFE-Yogyakarta.
- Harahap, S. (2018). Konflik Etnis Dan Agama Di Indonesia. *Jurnal Ilmiah Sosiologi Agama (Jisa)*, 1(2), 1 Doi:10.30829/jisa.v1i2.5096
- Hairuddin, Mohd, Ali., Muhammad, Wildan, Sh., Burhan, I. (2021). Validating a model of organizational citizenship behavior from Islamic perspective for Indonesian Islamic higher education institutions: a structural equation modeling approach. Validating a model of OCBIP practices in Indonesian Islamic Higher Education Institutions: A structural Equation Modeling Approach. *IIUM Journal of Educational Studies*, 9(2), 64–88. Doi:10.31436/ijes.v9i2.317

- Hasan, I., & Sulaeman, A. (2019). Social Empowerment Based on Mosque. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 349(Icced), 656–659. Doi:10.2991/iccd-19.2019.173
- Hasibuan, M. S. P. (2011). Manajemen: Dasar, Pengertian dan Masalah. Bumi Aksara. *Tersedia di Perpustakaan Kampus*, <https://perpustakaan.binadarma.ac.id/opac/detail-opac?id=2533>
- Hatu, R. A. (2010). Pemberdayaan dan Pendampingan Sosial dalam Masyarakat (Suatu Kajian Teortis). *Inovasi*, 7(4), 240–254. <https://ejournal.ung.ac.id/index.php/JIN/article/view/762>
- Isik, Z., & Hasan, S. (2021). The evaluation strategy of buildings based on the objectives of the UK building research. *Materials Today: Proceedings*, xxxx, 1–10. Doi:10.1016/j.matpr.2021.01.881
- Miharja, S., Rahman, A., & Mujib, A. (2018). Management and Facilities for Organizing Worship Guidance at the Madrasa Mosque in West Java. *Ilmu Dakwah: Academic Journal for Homiletic Studies*, 12(34), 275–293. Doi:10.15575/idajhs.v12i1.6175
- Munir, M., & Zakiyah, E. (2017). Manajemen Perubahan Lembaga Pendidikan Islam Di Era Globalisasi. *J-MPI (Jurnal Manajemen Pendidikan Islam)*, 2(2), 114–127. Doi:10.18860/jmpi.v2i2.5475
- Muh, M. (2022). The role of the mosque in establishing peace of community affected by disaster affects (case study of mosques in palu city). *Al-Risalah: Forum Kajian Hukum dan Sosial Kemasyarakatan*, 13(2):389-407 Doi: 10.34005/alrisalah.v13i2.1914
- Nizar, M., Dzikrulloh, D., Qosim, N., Ansori, A., & Riduwan, R. (2020). Mosque-based economic empowerment model to overcome poverty in Indonesia. *Proceedings of the 1st Conference on Islamic Finance and Technology*, 1(1), 1-10. Doi:10.4108/EAI.21-9-2019.2293968
- Pribadi, Y. (2015). Partisipasi Aktif Intelektual Muda Muslim Dalam Membangun Masyarakat. *Lembaran Masyarakat: Jurnal Pengembangan Masyarakat Islam*, 1(1), 1–24. <https://www.neliti.com/publications/282521/partisipasi-aktif-intelektual-muda-muslim-dalam-membangun-masyarakat#cite>
- Rachman, F. (2015). Manajemen Organisasi Dan Pengorganisasian Dalam Perspektif Al-Qur'an Dan Hadith. *Ulumuna : Jurnal Studi Keislaman*, 1(2), 291–323. <https://ejournal.kopertais4.or.id/madura/index.php/ulumuna/article/view/1628>

- Ramdane, T., & Souad, M. (2017). Towards a New Approach in the Teaching of the Holy Qur'an. *International Journal of Humanities and Social Science*, 7(10), 143–152. <http://irep.iium.edu.my/id/eprint/60366>
- Ridwanullah, A. I., & Herdiana, D. (2018). Optimalisasi Pemberdayaan Masyarakat Berbasis Masjid. *Ilmu Dakwah: Academic Journal for Homiletic Studies*, 12(1), 82–98. Doi:10.15575/idajhs.v12i1.2396
- Rifa'i, B. A., & Fakhruroji, M. (2005). *Manajemen Masjid: Mengoptimalkan Fungsi Sosial-Ekonomi Masjid*. Benang Merah Press. https://books.google.com/books/about/Manajemen_masjid.html?id=OGRFAAAACAAJ
- Rifai, M. (2020). Masjid Sebagai Pusat Pendidikan Agama Islam. *Educreative : Jurnal Pendidikan Kreativitas Anak*, 5(3), 425–440. Doi:10.37530/edu.v5i3.128
- Rizki, I. S., & Zulaikha. (2022). The role of mosques in community economic recovery during the COVID-19 pandemic. *Jurnal Ekonomi dan Bisnis Airlangga*, 32(1), 54-69. Doi:10.20473/jeba.v32i12022.54-69
- Sholihah, H., & Zaenurrosyid, A. (2021). Islamic Philanthropy Development Model Based on Management of Waqf Treasure Improvement on the Mosques of the Northern Seaboard of Java. *Proceedings of the 2nd Southeast Asian Academic Forum on Sustainable Development (SEA-AFSID 2018)*, 168, 63–70 Doi:10.2991/aebmr.k.210305.012
- Suhaimi, F. M., Ab Rahman, A., & Marican, S. (2014). The role of share waqf in the socio-economic development of the Muslim community: The Malaysian experience. *Humanomics*, 30(3), 227–254. Doi:10.1108/H-12-20120025
- Suherman, E. (2012). *Manajemen Masjid: Kiat Sukses Meningkatkan Kualitas SDM Melalui Optimalisasi Kegiatan Umat Berbasis Pendidikan Berkualitas Unggul*. Alfabeta Publisher. <https://elibrary.bsi.ac.id/readbook/202948/manajemen-masjid-kiat-sukses-meningkatkan-kualitas-sdm-melalui-optimalisasi-kegiatan-umat-berbasis-pendidikan-berkualitas-unggul>
- Zoellner, L. A., Bentley, J. A., Feeny, N. C., Klein, A. B., Dolezal, M. L., Angula, D. A., & Egeh, M. H. (2021). Reaching the Unreached : Bridging Islam and Science to Treat the Mental Wounds of War. *Frontiers in Psychiatry*, 12, 599293. Doi:10.3389/fpsy.2021.599293.